

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.2.7>**Наталія ТКАЧЕНКО**аспірантка, Класичний приватний університет, вул. Жуковського 70-б, м. Запоріжжя, Україна, 69002  
ORCID: 0000-0003-4121-4665**Nataliia TKACHENKO**Graduate Student, Classical Private University, 70-b Zhukovsky str., Zaporozhye, Ukraine, 69002  
ORCID: 0000-0003-4121-4665

## СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЗАНЕДБАНОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

## SYSTEM APPROACH IN OVERCOMING THE PROBLEM OF NEGLECT TEACHING IN THE PROSESS OF SECONDARY SCHOOL EDUCATION

У статті розглянуто психолого-педагогічні компоненти системного підходу в навчанні та вихованні до подолання проблеми педагогічної занедбаності; проаналізовано стадії розвитку педагогічної занедбаності та її гальмівний фактор у розвитку особистості молодшого школяра. Проблема педагогічної занедбаності в психолого-педагогічній літературі не є достатньо вивченою. Саме поняття «педагогічна занедбаність» в сучасній теорії і практиці часто вживається як синонім поняттю «важкі діти». Проте між ними є певна відмінність: поняття «педагогічна занедбаність» характеризує процес навчання і виховання дитини, а «важкий» – вказує на результати такого виховання і навчання. Педагогічно занедбаний учень, який «випадає» на певний період із навчально-виховного процесу школи, рано чи пізно стає «важким». У статті вивчено теоретичні засади системного підходу щодо подолання проблеми педагогічної занедбаності в процесі навчання молодшого школяра. У підсумку автор статті наголошує, що педагогічна занедбаність виникає там, де не створюються умови для повноцінного розвитку та індивідуалізації кожної особистості молодшого школяра, а тому важливо допомагати кожному реалізувати себе в різних видах діяльності, враховуючи принципи індивідуалізації та вікові психологічні аспекти навчання кожного учня.

**Ключові слова:** педагогічна занедбаність, навчальна діяльність, успішність, неуспішність, систематична неуспішність, системний підхід.

The article considers the psychological and pedagogical components of a systematic approach in teaching and education to overcome the problem of pedagogical neglect; the stages of development of pedagogical neglect and its inhibitory factor in the development of the personality of a junior school student are analyzed. The problem of pedagogical neglect in the psychological and pedagogical literature is not sufficiently studied. The very concept of "pedagogical neglect" in modern theory and practice is often used as a synonym for the concept of "difficult children". However, there is a difference between them: the concept of "pedagogical neglect" characterizes the process of learning and education of the child, and "difficult" – indicates the results of such education and training. A pedagogically neglected student who "falls out" of the school's educational process for a certain period of time, sooner or later becomes "difficult". The article examines the theoretical foundations of a systematic approach to overcoming the problem of pedagogical neglect in the learning process of junior high school. In conclusion, the author emphasizes that pedagogical neglect occurs where there are no conditions for full development and individualization of each individual junior student, and therefore it is important to help everyone realize themselves in different activities, taking into account the principles of individualization and age psychological aspects of each student.

**Keywords:** pedagogical neglect, educational activity, success, failure, systematic failure, system approach.

**Актуальність проблеми.** Проблема педагогічної занедбаності в психолого-педагогічній літературі не є достатньо вивченою. Саме поняття «педагогічна занедбаність» в сучасній теорії і практиці часто вживається як синонім поняттю «важкі діти». Проте між ними є певна відмінність: поняття «педагогічна занедбаність» характеризує процес навчання і виховання дитини, а «важкий» – вказує на результати такого виховання і навчання. Педа-

гогічно занедбаний учень, який «випадає» на певний період із навчально-виховного процесу школи, рано чи пізно стає «важким».

Проаналізуємо деякі підходи до визначення психологічної сутності поняття педагогічної занедбаності та її особливостей.

У науково-психологічній та педагогічній літературі немає однозначного визначення поняття педагогічної занедбаності. Разом із поняттям «педагогічна занедбаність»

(Г. Медведєв, В. Давидов) можна зустріти «соціально-педагогічна занедбаність» (А. Белкін), «діти з відхиленням в етичному розвитку» (В. Обухів), «важко виховуваний» (А. Кочетов).

Російська педагогічна енциклопедія поняття «педагогічна занедбаність» розглядає як стійке відхилення від норми в моральній свідомості та поведінці дітей, зумовлене негативним впливом середовища та недоліками виховання.

У педагогічному словнику це саме поняття розглядається як відхилення у нормі поведінки особистості, що зумовлене недоліками виховання.

У психолого-педагогічній енциклопедії поняття «педагогічна занедбаність» розглядається як відхилення від норми поведінки в навчальній діяльності, яке зумовлене недоліками навчально-виховного процесу.

С. Гіль пропонує таке визначення педагогічної занедбаності: це нерозвинутість дитини, відставання у розвитку, що викликане психолого-педагогічними причинами та піддається корекції психолого-педагогічними засобами.

Тобто, проаналізувавши ці підходи до визначення педагогічної занедбаності, виділивши загальні риси, на які вказують автори, ми будемо дотримуватися такого визначення. Педагогічна занедбаність – це стійке відхилення від норми в поведінці, навчальній діяльності, що виявляється в нерозвинутості, неосвіченості та невихованості дитини, відставанні в розвитку, що зумовлено впливом сім'ї, школи, навколишнім середовищем. Власне ця проблема зумовлена психолого-педагогічними причинами і, таким чином, усувається за допомогою корекції психолого-педагогічними методами, прийомами та засобами.

**Визначення мети дослідження.** Мета статті полягає у вивченні теоретичних засад системного підходу щодо подолання проблеми педагогічної занедбаності в процесі навчання молодшого школяра.

Задля досягнення мети було поставлено такі завдання: узагальнити напрями розробки психологічної проблематики явища педагогічної занедбаності як результат неуспішності в навчальній діяльності; проаналізувати проблему методичних аспектів осмислення явища педагогічної занедбаності та можливе її вирішення в процесі навчання молодшого школяра.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Під педагогічною занедбаністю розуміють такий стан особистості, який є наслідком неправильної організації вчителем навчальної роботи.

Вона зумовлюється недоліками у: навчально-практичних і соціально-етичних

знаннях учнів молодшого шкільного віку; розвитку психологічних рис і якостей особистості; набутті соціальних ролей у суспільстві; відносинах із оточуючими; реалізації власної особистості в шкільному колективі.

Розглянемо сутність педагогічної занедбаності учнів молодшого шкільного віку в дидактичному аспекті. Для неї є характерними певні ознаки, динаміка та прояви.

У дошкільному віці це:

а) неуспішність у рольовій грі як провідному виді діяльності;

б) невідповідність до навчання в школі, яка виявляється у несформованості уявлень дитини про навколишнє середовище, дисгармонійній емоційно-вольовій сфері, нерозвинутості психічних процесів, відсутності або слабкій мотивації навчання, невмінні виділяти конкретні навчальні завдання у грі чи інших видах діяльності;

в) відхилення в поведінці.

Педагогічна занедбаність молодших школярів характеризується:

а) психологічною й етичною невідповідністю до навчання, в основі якої лежить незбалансований розвиток індивідуально-психологічних якостей особистості, що є наслідком виховання в сім'ї чи навчання і виховання у дитячому садку та школі;

б) неуспішністю, труднощами в навчанні, наявністю прогалин у засвоєних знаннях;

в) несформованістю пізнавальних інтересів;

г) несформованістю особистісно-значущих пізнавальних мотивів навчання;

г) наданням учнями переваги гри, у якій їх супроводжує успіх;

д) нерозвинутістю якостей спілкування;

е) неадекватною самооцінкою.

У зв'язку з вищезазначеним занедбаностями ми можемо виділити певні стадії її «розвитку». А саме: перша стадія припадає на дошкільний вік і виникає у результаті неправильного виховання в сім'ї, через помилки вихователів дошкільних закладів, що призводить до несприятливого становища дитини в колективі; друга стадія – це наслідок низької психологічної і педагогічної підготовки дошкільного навчання. У молодших школярів з'являються початкові форми негативного ставлення до норм і правил поведінки в дитячому колективі. Основною причиною цього є відсутність успіхів у навчанні; третя і четверта стадії виявляються здебільшого в підлітковому віці, коли учні не мають можливості реалізувати себе в групі тощо.

Отже, можна зазначити, що дитина проходить через три стабільних виховних середовища: сім'я, дошкільний заклад і школа,

кожне з яких створює чимало соціально-педагогічних та психологічних ситуацій для її розвитку, що зрештою впливає на рівень успішності школяра.

Таким чином, можна зробити висновок, що педагогічна занедбаність закладається як «фундамент» ще в ранньому дитинстві в дошкільному віці, і якщо не вживати заходів щодо її подолання, то вона продовжує розвиватись і переходить на етап закріплення негативних психологічних рис і якостей у процесі шкільного навчання, і як наслідок це призводить до того, що школяр не формується як суб'єкт навчальної діяльності.

Елементами педагогічної занедбаності залежно від перебігу навчальної діяльності учнів є [4, с. 225]:

- неоволодіння мінімально необхідними операціями творчої діяльності, неспроможність комбінування і використання у новій ситуації наявних знань, умінь і навичок;
- небажання одержувати нові знання теоретичного характеру;
- уникнення труднощів творчої діяльності;
- пасивність у виконанні завдань підвищеної складності;
- небажання оцінювати власні досягнення, удосконалювати набуті уміння й навички;
- незасвоєння понять у системі.

Педагогічна занедбаність включає такі три компоненти:

відхилення від норм поведінки та невиконання поставлених навчальних завдань, як наслідок, проявами цього є неуспішність, невстигання, труднощі в навчанні. Тут особлива роль приділяється віковим психологічним особливостям учнів, їх індивідуальному досвіду;

відставання в розвитку таких психологічних процесів, як пам'ять, мислення, уява, емоційно-вольових, етичних рис і якостей особистості. Це пояснюється віковими особливостями учнів: нестійкість настрою, швидка стомлюваність, конфліктність тощо; це відхилення у ставленні педагогічно занедбаних учнів до себе та своїх власних можливостей, до однолітків, вчителів, а також батьків. Усе це впливає на організацію навчальної діяльності. Тому вчителі педагогічну занедбаність визначають як невідповідність до школи, психологічну нерозвинутість та невикористовуваність учня.

Систематична неуспішність призводить до педагогічної занедбаності, під якою на сучасному етапі розвитку школи розуміють комплекс негативних якостей особистості, що суперечать вимогам школи, суспільства. Це явище вкрай небажане та негативне з мораль-

ної, соціальної, економічної позиції. Неуспішність – складне та багатомірне явище шкільної діяльності, що вимагає різнобічних підходів при її вивченні та обґрунтуванні.

Причини труднощів у навчальній діяльності молодших школярів у загальноосвітній школі розглядалися багатьма педагогами і психологами (М. Данилов, Н. Менчинська, Т. Власова, А. Леонтьєв, А. Смірнов, Л. Славина, Ю. Бабанський та ін.). Вони вважали, що причинами неуспішності є такі чинники: невідповідність до шкільного навчання (соціальна, психологічна і педагогічна занедбаність); вади розумового розвитку; вплив оточення.

У психолого-педагогічній літературі неуспішність дітей молодшого шкільного віку пояснюють багатьма факторами: недосконалість навчального процесу; нестача підручників, наочних і дидактичних матеріалів; невідповідність вчителів індивідуально працювати з такими учнями.

Педагоги, які необізнані з індивідуальними та психологічними особливостями розвитку таких дітей, тимчасове відставання у навчанні пояснюють патологічними процесами, а отже, не надають їм кваліфікованої педагогічної допомоги. Не використовують значні компенсаторні можливості дитячого організму, тому з кожним наступним роком такі учні все більше відстають у розвитку.

Складність дослідження цієї проблеми зумовлюється тим, що причинами неуспішності водночас стають як педагогічні фактори, так і особливості психічного розвитку, і саме тому проблема має вивчатися шляхом комплексного аналізу, визначення адекватних умов навчання дидактично занедбаних учнів.

Часто неуспішність зумовлена недосконалістю педагогічного процесу: програмні вимоги не дають змоги вчителю довгий період спинятися на тому чи іншому, важкому для учнів матеріалі. У деяких школах не завжди регулюється та контролюється загальний обсяг домашніх завдань, виконання яких потребує не лише наявності певних здібностей, а й ретельнішої працездатності.

Відсутність спокійних і позитивних стосунків у сім'ї, несприятливі умови навчання негативно впливають на весь процес розвитку особистості, її навчальну діяльність і поведінку.

На жаль, часто трапляються випадки антигуманного поведіння батьків із своїми дітьми через негативні оцінки, невдачі в школі. Це породжує в дитини страх покарання, загальмовує її психологічно-розумову діяльність і сприяє негативному ставленню до навчання.

Головне завдання педагога та психолога – запобігти неуспішності. Різке погіршення успішності дітей викликане, насамперед, розбіжностями між їх потенційними можливостями та вимогами, які висуваються до них у класі. Варто зазначити, що іноді вимоги бувають не надто легкими і тому не активізують пізнавальної діяльності таких школярів.

Коли вони без особливих труднощів виконують завдання у початкових класах і їх хвалять, то в них формується підвищена самооцінка. У результаті, учні не звикають долати труднощі, легкі завдання не стимулюють їх пізнавальної активності. У середніх класах, коли труднощі засвоєння навчального матеріалу зростають, а школярі, як і раніше, продовжують працювати недостатньо і тому не досягають успіхів у навчанні.

Це викликає в них спочатку негативне ставлення до вчителя, а потім і до всієї навчальної діяльності. Замість того, щоб працювати самостійно та долати труднощі в навчанні, вони роблять це менше і менше. Розрив між знаннями та вимогами до них все зростає, і разом з тим зростає негативне ставлення до школи та навчання. Таким чином, діти не реалізують свої можливості. А для подолання вказаних недоліків треба враховувати потенційні можливості учнів і давати їм адекватні завдання.

Розкриваючи сутність і особливості причин занедбаності молодших школярів, необхідно зазначити, що в основі неуспішності лежить не одна причина, а декілька, і що характерно – всі вони взаємопов'язані та діють у комплексі.

Буває й так, що на первинну причину неуспішності накладаються нові, вторинні і, як наслідок, це призводить до тривалого відставання у навчанні.

Причини педагогічної занедбаності є різноманітними за своїм характером, по-різному впливають на класне навчання та й самі школярі не однаково реагують на свою неуспішність.

Виділяють три групи причин педагогічної занедбаності [10, с. 155–156].

Перша група:

- низький педагогічний і культурний рівень батьків;
- неблагополучна сім'я;
- відсутність чіткої організації життя та діяльності дитини в сім'ї;
- порушення єдності вимог до дитини, їх послідовності;
- грубе ставлення до дитини, приниження її гідності, фізичне покарання, надмірна опіка.

Друга група:

- незнання педагогами психологічних аспектів особистості дитини, умов виховання в сім'ї;

- недостатня робота щодо психолого-педагогічної підготовки батьків дошкільників (молодших школярів);

- низька індивідуальна робота щодо усунення відхилень у поведінці, етичному вихованні та розвитку дітей;

- недосконалість навчально-виховного процесу;

- психолого-педагогічна некомпетентність вчителя.

Третя група:

- вади в загальному розвитку дитини;

- генотип;

- стан здоров'я;

- психоемоційний стан;

- внутрішня позиція;

- рівень активності при взаємодії із навколишнім середовищем.

Оскільки явище педагогічної занедбаності взаємопов'язане з неуспішністю, розглянемо класифікацію причин неуспішності.

Так, наприклад, А. Гельмонт, своїм завданням вбачав співвіднесення причини неуспішності з її категоріями. Він виділив причини трьох категорій неуспішності: глибокого і загального відставання (I категорія), часткової, але стійкої неуспішності (II категорія), епізодичної неуспішності (III категорія) [3].

Зазначимо причини першої категорії:

- низький рівень попередньої підготовки учня до навчальної діяльності;

- вади фізичного розвитку;

- недоліки виховання;

- слабкий розумовий розвиток.

До другої категорії належать такі причини:

- недопрацювання вчителем у попередніх класах щодо формування у школярів адекватних способів організації навчальної діяльності;

- недостатній пізнавальний інтерес учня до предмета, що вивчається;

- слабка воля до подолання труднощів.

Причини третьої категорії:

- недоліки в методиці викладання навчального предмета;

- формалізм у засвоєнні нових знань;

- слабкий поточний та фронтальний контроль;

- невміння зосередитись на об'єкті, предметі, що вивчається;

- нерегулярне виконання домашніх завдань.

Найближче до вирішення завдань опису системи причинно-наслідкових зв'язків неуспішності, що відповідає теоретичним вимогам, підійшов Ю. Бабанський [1]. До внутрішніх причин неуспішності він зараховує: дефекти здоров'я дітей, їх психологічний розвиток; недостатній обсяг знань, умінь і навичок.

Зовнішніми причинами неуспішності є: недоліки дидактичних і виховних дій; при-

чини організаційно-педагогічного та психологічного характеру (організація педагогічного процесу в школі, матеріальна база, психологічний клімат); недоліки навчально-тематичних планів. Також Ю. Бабанський виділяє умови, якими слід керуватися в організації навчання [2, с. 134–141]: умови внутрішнього плану: особливості психологічного розвитку школяра; рівень сформованості навичок організації навчальної діяльності.

Умови зовнішнього плану: побутові умови; особливості виховання в сім'ї; особливості навчання і виховання у школі.

Спроби згрупувати причини неуспішності представлені автором П. Борисовим. Він розглядає три групи причин:

а) загальнопедагогічні: недотримання принципів і правил дидактики в організації шкільного навчання; недооцінювання ролі позакласної та позашкільної роботи з дітьми;

б) психофізіологічні: порушення нормального фізичного розвитку дітей; порушення інтелектуального розвитку дітей;

в) соціально-економічні: матеріальна база школи; низький рівень дошкільного виховання дітей; культурний рівень батьків; компетентність вчителів.

Таким чином, класифікація причин педагогічної занедбаності (неуспішності) має на меті показати не лише різні підходи до її побудови, а й зазначити головне і спільне, що притаманне вищезазначеному явищу.

Зокрема, педагогічна занедбаність може також розглядатися через певні форми, які відображають рівень і характер занедбаності. Перша форма – несформованість елементів і навичок навчальної діяльності. Причиною цього є індивідуально-психологічні особливості інтелектуального розвитку, недоліки в розвитку пам'яті, неуважність, невпевненість, занижена самооцінка.

Друга форма – несформованість мотивації навчання. Причиною цього можуть бути

неадекватна оцінка навчальної діяльності, міжособистісні стосунки.

Третя форма – нездатність довільної регуляції уваги, навчальної діяльності. Недоліки виховання і навчання в сім'ї, дошкільному закладі, школі – ось причини такого явища.

Під труднощами навчальної діяльності молодших школярів С. Костроміна розуміє [7, с. 128]: пропуск букв у письмових роботах; орфографічні помилки при знанні правил; неуважність; труднощі при розв'язанні математичних задач; труднощі при переказі тексту; невміння правильно та раціонально організувати навчальний час у поєднанні з позанавчальною діяльністю; невміння виділяти головне та суттєве при засвоєнні нового матеріалу; труднощі у виконанні завдань творчого характеру, які вимагають застосування знань у нових, незвичних умовах.

**Висновки.** Отже, педагогічна занедбаність – це стан, який протилежний розвитку, освіті, навчанню, а саме: відсутність необхідного запасу знань; слабе оволодіння способами і прийомами їх набуття; а отже, як наслідок – неуспішність у навчанні.

Систематичність у вивченні та вирішенні завдань неуспішності – ось першочергове завдання шкільної освіти, зокрема психології та дидактики. Усю сутність педагогічної занедбаності варто розглядати в єдності всіх ознак, причин, явищ, критеріїв, форм її прояву в навчанні.

Таким чином, педагогічна занедбаність виникає там, де не створюються умови для повноцінного розвитку та індивідуалізації кожної особистості молодшого школяра: оточуюче середовище, а це, перш за все, батьки і вчителі, значною мірою, впливає на рівень навчання, успішності, на формування особистості дитини як суб'єкта навчально-виховного процесу.

Важливо допомагати кожному реалізувати себе в різних видах діяльності, враховуючи принципи індивідуалізації та вікові психологічні аспекти навчання кожного учня.

### Література:

1. Бабанський Ю.К. О причинах неуспеваемости школьников и путях её предупреждения. Ростов на Дону, 1972.
2. Бабанський Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: методические основы. Москва: Просвещение, 1982. 320 с.
3. Гельмонт А.М. Причины неуспеваемости и пути ее преодоления. Москва, 1963.
4. Дубровина А.Г. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики. Москва: Педагогика, 1991. 230 с.
5. Ілляшенко Т. Чому їм важко вчитися? Діагностика і корекція труднощів у навчанні молодших школярів. Київ: Початкова школа, 2003. С. 61–63.
6. Кравець Н. Засвоєння знань дітьми, які мають труднощі у навчанні. Психолого-педагогічний практикум. 2003. № 12. С. 7–10.

7. Костромина С.М. Как преодолеть трудности в обучении детей. Москва : Ось-89, 1998. 224 с.
8. Кузьма М.І., Талапканин М.І. Основи психодіагностики розвитку молодшого школяра. *Психолого-педагогічний практикум*. 2003. № 110. С. 8–12.
9. Локалова Н.П. Как помочь слабоуспевающему ребёнку. Москва : Ось-89, 2005. 96 с.
10. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. Москва : Сфера, 2001. 480 с.
11. Рева Ю. «Важкі» діти: досвід психологічної корекції. *Завуч*. 2001. № 13. С. 8–9.
12. Савченко К. Психологічні чинники і фактори неспішності молодших школярів. *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість*. Київ : Знання, 1999. С. 115–118.

#### References:

1. Babanskiy, Yu.K. (1972). *O prichinakh neuspevaemosti shkol'nikov i putyakh ee preduprezhdeniya* [On the reasons for the failure of schoolchildren and ways to prevent it]. Rostov on Don [in Russian].
2. Babanskiy, Yu.K. (1982). *Optimizatsiya uchebno-vospitatel'nogo protsessa: metodicheskie osnovy* [Optimization of the educational process: methodological foundations]. Moscow: Education, 320 p. [in Russian].
3. Gel'mont A.M. (1963). *Prichiny neuspevaemosti i puti ee preodoleniya* [Reasons for academic failure and ways to overcome it]. Moscow [in Russian].
4. Dubrovina, A.G. (1991). *Shkol'naya psikhologicheskaya sluzhba: voprosy teorii i praktiki* [School psychological service: theory and practice]. Moscow: Pedagogika, 230 p. [in Russian].
5. Illiashenko, T. (2003). *Chomu yim vazhko vchytysia? Diahnostyka i korektsiia trudnoshchiv u navchanni molodshykh shkoliariv*. [Why is it difficult for them to learn? Diagnosis and correction of learning difficulties of primary school children]. Kyiv: Primary School, P. 61–63 [in Ukrainian].
6. Kravets, N. (2003). *Zasvoiennia znan ditmy, yaki maiut trudnoshchi u navchanni*. Assimilation of knowledge by children who have learning difficulties. *Psykhologo-pedahohichnyi praktykum – Psychological and pedagogical workshop*. № 12. P. 7–10 [in Ukrainian].
7. Kostromina, S.M. (1998). *Kak preodolet' trudnosti v obuchenii detey* [How to overcome learning difficulties for children]. Moscow: Os-89, 224 p. [in Russian].
8. Kuzma, M.I., Talapkanyn, M.I. (2003). *Osnovy psikhodiahnostyky rozvytku molodshoho shkoliara*. [Fundamentals of psychodiagnostics of junior school development]. *Psykhologo-pedahohichnyi praktykum – Psychological and pedagogical workshop*. № 110. P. 8–12 [in Russian].
9. Lokalova, N.P. (2005). *Kak pomoch' slabouspevaemomu rebenku*. [How to help a low-achieving child]. Moscow: Os-89. 96 p. [in Russian].
10. Ovcharova, R.V. (2001). *Spravochnaya kniga sotsial'nogo pedagoga*. [Reference book of a social pedagogue]. Moscow: Sfera, 480 p. [in Russian].
11. Reva, Yu. (2001). «Vazhki» dity: dosvid psikhologichnoi korektsii [“Heavy” children: the experience of psychological correction]. *Zavuch – Head teacher*. № 13. P. 8–9 [in Ukrainian].
12. Savchenko, K. (1999). *Psykhologichni chynnyky i faktory neuspishnosti molodshykh shkoliariv* [Psychological factors and factors of failure of junior schoolchildren]. *Molod, osvita, nauka, kultura i natsionalna svidomist – Youth, education, science, culture and national consciousness*. Kyiv: Znannia, P. 115–118 [in Ukrainian].